

તે કદાચ ૨૦૧૨ કે ૨૦૧૩ની સાલ હશે. સાહેબ તેમની ઓડિયો કેસેટોનો જૂનો ખજાનો ખોલતા હતા. “એમ, અવાજ સચવાઈ જશે?” મેં કહ્યું, “હા – પ્રયત્ન કરીશ. રેકોર્ડિંગ સારું હશે, તો વાંધો નહીં આવે.”

પછી તો અમારો દર બુધવારનો કે દર પંદર દિવસે રિવ્યૂ કરવાનો વારો રહેતો – “જો, આ કેસેટ મેં સાંભળી લીધી છે. તેને હવે કન્વર્ટ કરી શકાશે.” આમ ને આમ કામ કરતાં, હું વચ્ચે લાગલું જ પૂછી લેતી, “સાહેબ, અને હવે પરિષદમાં તમે આપેલા ગ્રંથસંચયનું શું કરીશું? ક્યારે ગોઠવીશું?” તેઓ હસીને કહેતા, “હા, હા. એ કરીશું ને. હું આવીશ ને ત્યાં. અને બેસીને બધું છૂટું પાડી આપીશ, કેટેગરી-વાઈઝ.”

પણ તે વાતો જ રહેતી. અવારનવાર લાગ મળે ત્યારે હું પેલું પૂછી જ લેતી, ‘અરે, સાહેબ, હવે તો ત્યાં કમ્પ્યુટર પણ ગોઠવાયેલું છે.’ પણ મનમાં થતું, ‘સાહેબ, કમ્પ્યુટરની

જોડાજોડ ગોઠવેલા — ‘નિરંજન ભગત ગ્રંથસંચય’નાં કબાટોના કાચમાં જોયા કરું છું કે આ મબલખ ખજાનો ક્યારે ખૂલશે... હું તેની રાહ જોયા કરું છું...’ તેઓ કહેતા, “જો હજી તો નેવું પણ થયાં નથી, હજી બીજાં દસ વરસ છે. એમ કંઈ હું જતો થોડો રહેવાનો છું?” અને નિર્દોષ રીતે હસી પડતા.

૨૦૧૭માં એ દિવસો અમારી સામે ચાલીને આવ્યા. સમાચાર મળ્યા કે ‘ભગતસાહેબ પરિષદમાંનાં તેમનાં પુસ્તકોનાં કબાટ હવે ગોઠવવા આવવાના છે !’ કલ્પનાબહેન, રૂપાબહેન, અને હું... ખુશી ખુશી દોડ્યા આવતાં. લગભગ આઠેક હજાર પુસ્તકો આપીને તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની લાઈબ્રેરીને સમૃદ્ધ કરી દીધી છે. ‘નિરંજન ભગત ગ્રંથસંચય’ની આ લાઈબ્રેરી પાંચ જગ્યાએ ગોઠવાઈ છે, એમ કહી શકાય ! તેઓ પોતાના ઘરે પુસ્તકો ગોઠવતાં હતાં, પછી એટલાં બધાં પુસ્તકો ભેગાં થયાં કે ઘરમાં જગ્યા જ ન રહી ! તે વખતે તેઓ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા, તેથી કેટલાંક પુસ્તકો ઝેવિયર્સમાં લઈ ગયા. કોલેજમાં એમને Racks આપ્યાં અને રૂમ આપ્યો — પણ આખોય ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર ભરાઈ ગયો ! વર્ષો પછી, કોલેજમાં રિપેર વગેરે ચાલુ થવાનું હતું, તેથી એ લાઈબ્રેરીને તેઓ પાછા ઘરે લઈ ગયા. વળી કેટલાંક વર્ષો પછી, વાચનાર્થીઓના લાભાર્થે તે લાઈબ્રેરી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં, સેકન્ડ ફ્લોર પર લઈ જવામાં આવી અને હવે છેવટે કાયમ માટે, ‘નિરંજન ભગત ગ્રંથસંચય’ તરીકે પરિષદના થી. મ. ગ્રંથાલયમાં ગોઠવવામાં આવી છે. તેઓ કહેતા કે ‘જેમ મેં પાંચ ઘર બદલ્યાં છે, તેમ મારાં પુસ્તકોએ પણ પાંચ ઘર બદલ્યાં છે !’

ગ્રંથાલયનો ઊંબરો ચડતાં “ગંગારા...મ...” કરીને સાદ દે અને ગંગારામભાઈ, દીપ્તિબહેન, સ્નેહલભાઈ, અન્ય સૌ રાહ જોઈ ઊભાં રહે. અમારી સહેજ દોડધામ મચી જાય... “સાહેબ, પંખો કરું, ખુરશી લાવું, ટેબલ મૂકું, પાણી લાવું...” પણ ભગતસાહેબ જેનું નામ — મે મહિનાની ભર ગરમીમાં પાણી પણ ન પીએ, પંખો ચાલુ છે કે બંધ તેની તેમને કોઈ પરવા નહીં — તેમને તો બસ, કામની લગન હતી. આમ હજારો પુસ્તકોના ઢગલામાં ખુશ થઈને એવા તો બેસી જાય કે જાણે કોઈ પોતાનાં બાળકો વચ્ચે ન બેઠું હોય ! મે ૨૦૧૭ના એ દિવસે અમે કબાટોમાંથી પુસ્તકોનો પહેલો જથ્થો કાઢ્યો — હું અવાક થઈ ગઈ. પુસ્તક પરની ધૂળ પોતાના હાથેથી ખંખેરીને ભગતસાહેબ એકે એક પુસ્તક ઊંચું-નીચું, ઊંધું-ચતું ફેરવીને જુએ, જાણે કે તેમનો વિખૂટો પડેલો કોઈ પ્રિય સાથી કેટલાય જન્મારે ન મળ્યો હોય ! “અરે, આ પુસ્તક મેળવવા તો હું કેટકેટલું રખડ્યો હતો. અને ખાસ્સી કિંમત પણ ચૂકવી હતી — ત્રણ રૂપિયા !”

મને થતું, ‘ત્રણ રૂપિયા !?’

જાણે મારું મન કળ્યું હોય, તેમ તેઓ બોલ્યા, “તે વખતે પ્રોફેસરનો પગાર ત્રીસ રૂપિયા હતો — તેમાંથી ત્રણ રૂપિયા એક પુસ્તક માટે ખર્ચવાના બહુ કહેવાય. ત્રણ રૂપિયામાં તો ઘીનો ડબ્બો આવે ! હું હાજી પટેલની સ્કૂલમાં, કાળુપુર શાળા નંબર એકમાં ભણતો હતો, ત્યારે હું એક પછીનું ચવાણું લેતો હતો.” પછી તેઓ હસી પડતા.

...અને આમ તેઓ અમને સૌને તેમની સાથે ભૂતકાળમાં લઈ જતા અને તેમની

રખડપાટમાં અમને પણ ભાગીદાર બનાવતા ! અમારે માટે આ એક અવિસ્મરણીય લ્હાવો રહેતો. એક દિવસે પુસ્તકોની દુકાનો વિષે વાત નીકળી. તેઓ કહે, “હું પંદર વર્ષનો હતો, ત્યારથી ચાર-ચાર આનાની ચોપડીઓ ખરીદતો હતો. Now my collection is more than seventy five years. પંચોતેર વર્ષથી પણ વધારે સમયની ચોપડીઓ. તે વર્ષોમાં, સાંકડી શેરી પાસે બે દુકાનો હતી. સ્કૂલ પાસે ત્રણ દુકાનો હતી. હાજી પટેલની પોળની સામે એક દુકાન હતી. બાલા હનુમાન પાસે એક દુકાન હતી. બાલગોવિંદ કુબેરદાસની એક દુકાન હતી. તે વખતે અમદાવાદમાં આવી પાંચ-દસ દુકાનો હતી. પછી અંગ્રેજી પુસ્તકો માટે ન્યૂ ઓર્ડર બુક કંપની આવી, દિનકરભાઈની, ટાઉન હોલ પાસે. એ બધી પહેલાંની - ૧૯૪૨ પહેલાંની દુકાનો. અખંડ આનંદ અને સસ્તું સાહિત્ય - એ લોકોનું મકાન છે. ત્યાં એમનાં બસો-પાંચસો પુસ્તકો મળે. ગાંધીજીનું પહેલું પુસ્તક, ‘આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન’ એમણે છાપેલું.”

પુસ્તકો કેવી રીતે ભેગાં કર્યાં, તે વાત પણ અમને કહેતા, “પૅરિસમાં શેક્સપિયર કું. બુકશોપનો માલિક પણ એવો હતો કે કોઈ વાચક પુસ્તક ખરીદવા આવે, તો પહેલાં તેનો જાણે ઈન્ટરવ્યૂ લે ! તેને પ્રશ્નો પૂછે અને જો તેને લાગે કે ખરીદદાર ખરેખર એક વાચક છે, તો જ તેને પુસ્તક વેચે ! દુકાનને નાણાં મળે કે ન મળે, પણ એક પુસ્તક યોગ્ય જગ્યાએ જ જવું જોઈએ !”

તેઓ પ્રકાશકો વિશે પણ વાત કરતા. ‘Baudelaire's poems in prose - તેમને આ પુસ્તક જોઈતું જ હતું. પ્રકાશકના કેટલોગમાં કેમ્બ્રિજ સર્કસ (લંડન) પાસેનું સરનામું હતું. ત્રીજે કે ચોથે માળે જવાનું હતું. સાહેબ ઉપર ગયા. બેલ વગાડ્યો. પા કે અડધા કલાક સુધી રાહ જોઈ પણ કોઈએ બારણું ખોલ્યું નહીં. તેથી તેમણે તેમને (પ્રકાશકને) પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે “હું આવ્યો હતો, આ પુસ્તક જોઈતું હતું. ડોરબેલ વગાડી અને મેં રાહ જોઈ પરંતુ તમારું બારણું ખૂલ્યું નહીં, તેથી આ પત્ર લખ્યો છે.’ તો સામેથી જવાબમાં પ્રકાશકોએ પુસ્તક જ મોકલી આપ્યું અને જણાવ્યું કે ‘બિલ ભરવાની ચિંતા ન કરશોજી. આવો વાચક ક્યારે મળે !’ ભગતસાહેબને એકેએક પુસ્તક યાદ હતું. “જુઓ, આ છે, Seven Types of Ambiguity - સાત પ્રકારની દુર્બોધતા ! આ, Making, knowing and judging - ઓડનનું પુસ્તક, જ્યારે ઓડન ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર નિમાયા (૧૯૫૬), ત્યારે તેમણે ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે, inaugural lecture તરીકે આપ્યું હતું. પછી તેનું પુસ્તક થયું છે.”

અમને થતું કે કેટલાં બધાં જૂનાં પુસ્તકો છે. આવાં કેટલાંક પુસ્તકોની વિગત જાણવા, હું ઘરે જઈને ‘એમેઝોન’માંથી શોધવાનો પ્રયત્ન કરતી, તો નોંધ આવતી કે ‘પુસ્તક પ્રાપ્ય નથી - નોટ અવેલેબલ’. ભગતસાહેબના ગ્રંથસંચયમાં આવાં તો કેટલાંય પુસ્તકો છે, જે બહાર પ્રાપ્ય ન હોય. કેટલાંક પુસ્તકોની વચ્ચેથી જૂની કાપલી નીકળતી : બાલગોવિંદ કુબેરદાસ - ઠેકાણું, બાલા હનુમાન - એ દુકાનમાંથી ખરીદાયેલાં સાહિત્યનાં પુસ્તકોનું બિલ ! તો વળી કેટલાંક વચ્ચે માર્જિનમાં તેમના હાથે લખાયેલી, ઝીણવટભરી નોંધ નીકળે - એવી તો સંશોધનાત્મક નોંધ કે તેમાંથી કદાચ એક પુસ્તક જ તૈયાર થઈ જાય ! કેટલાંક એવાં મેગેઝિનો પણ નીકળ્યાં, કે જેનાં થોડાંક જ અંકોનું પ્રકાશન થયું

હોય અને પછી પ્રકાશન બંધ થઈ ગયું હોય. સાહેબે કહેતા, “મારી પાસે આ બધાં જ મેંગેઝીનો સચવાયાં છે.”

ભગતસાહેબે અમને એક પુસ્તક બતાવીને કહ્યું, “This lady was in love with Tagore. Very brilliant lady. વિક્ટોરિયા ઓકામ્પો. ટાગોરને તેમણે એ ખુરશી ભેટમાં આપી હતી, કે જેના પર બેસીને ટાગોર પોતાનો સમય વિતાવતા હતા.” અમે રવીન્દ્રભવનમાં આ વાત કરવાનાં છીએ.

આમ એક પછી એક કબાટ ખૂલતાં જતાં અને તેમાંથી વૈવિધ્યસભર ભંડાર ઊભરાતો રહેતો. ક્યારેક સાહેબ તેમની ટિપ્પણી જરૂર ઉમેરતા, “Oxford companion of American literature – આ પુસ્તક authoritative છે – criticismમાં મૂકવું. Collected poems of Ezra Pound... Can Man survive... Chaina India and ruins of Washington... God is an Englishman... Culture can kill us... આ બધાં પુસ્તકો – How could I afford all these books ! આજે સવારે જ હું વિચાર કરતો હતો, કે ‘Assimilation’ નામનું પુસ્તક આવ્યું નથી એટલે ઘણાં પુસ્તકો બાકી રહી ગયાં હશે. એ પુસ્તકમાં ગીતાને ‘વોર પોએમ - યુદ્ધકાવ્ય’ જણાવી છે.” આમ સાહેબ પાસે તેમના એકે એક પુસ્તકની માહિતી હતી અને આ ઉંમરે ઝીણવટભરી વાતો તેમને યાદ હતી.

એનર્જ – આઈન્સ્ટાઈન – શ્રી અરવિંદ... વગેરે પુસ્તકો નીકળતાં જોઈને અમને થતું કે સાહેબને વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં પણ રસ છે. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “મેં ૨૦ વર્ષ લગી, લગભગ '૭૦ થી '૯૦ની સાલ સુધી, science & religion વાંચ્યું હતું અને લિટરેચર બહુ નહોતું વાંચ્યું. માત્ર કુતૂહલતા હતી એટલે કે ‘out of curiosity’ મારે જાણવું હતું કે હું કયા જગતમાં જીવી રહ્યો છું. આ પુસ્તકની વાત કરીએ, તો Chance and Necessity - એક વખત બહુ મોટી ચર્ચા ચાલી હતી કે આ યુનિવર્સ ચાન્સથી ચાલે છે કે નેસેસિટીથી. એ ચર્ચા In a nation of strangers, અમેરિકામાં ચાલી હતી...!”

આમ જે પુસ્તક હાથમાં લે, તેના વિશે તેની સંદર્ભસ્મૃતિ હોય જ. તેમણે કહ્યું, “Passage to India - આ પુસ્તક મેં ભણાવેલું છે. તેની વાર્તા કંઈ આવી છે... ફિલિંગ અંગ્રેજ છે. અઝીઝ ઈન્ડિયન છે. બંને પરમ મિત્રો છે. ફિલિંગ રજા ગાળવા ઈંગ્લેન્ડ જવાનો છે. ત્યારે બંને મળે છે – એકબીજાને વિદાય કરવા. ફિલિંગ કહે છે કે હવે હું પાછો આવીશ, ત્યારે આપણે મળીશું. ત્યારે અઝીઝ તેને કહે છે કે ના, આપણે નહીં મળીએ, હું તને નહીં મળું. ફિલિંગ પૂછે છે કે શા માટે નહીં? ત્યારે અઝીઝ કહે છે, “Till the British quit India, we can't be friends.” તે પછી અટકીને ભગતસાહેબે કહ્યું કે, “આ ‘Quit India’ શબ્દ આમાંથી આવ્યો છે. ફિલિંગ કહે છે, કે ‘Who says no?’ અઝીઝ કહે છે કે ‘The earth says no, sky says no, even my horse says no...’ વગેરે.” ત્યાર પછી તે પુસ્તકના લેખક વિશે કહેતા, “E. M. Forster અમદાવાદ પણ આવી ગયેલા. ભારતમાં ભોપાલની બાજુમાં એક રજવાડું હતું, ત્યાં તેઓ રોકાયા હતા. અને ત્યાં પાંચેક વર્ષ રહેલા. તેથી એ પુસ્તકની ઘણી વાત Forsterના પોતાના અનુભવોમાંથી જન્મી છે.”

આમ જેમ જેમ પુસ્તકો નીકળે, તેમ તેમ તેઓ વાતો કરતાં, “આપણે સિલ્વિયા

પ્લાથ વિશે વાત કરી હતી ને, તેનું આ પુસ્તક.” મને ખચકાટ થતો કે હું તો સદંતર ભૂલી ગઈ હતી કે અમારે શું વાત થઈ હતી. તો સાહેબે યાદ કરાવતા કે ખૂબ જ ડિપ્રેશનમાં જઈને આ કવયિત્રીએ બે-ત્રણ વાર આપઘાતનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને છેલ્લા પ્રયાસમાં તે મૃત્યુ પામી હતી. આમ ક્યારેક પુસ્તક વિશે, તો ક્યારેક પ્રકાશન વિશે વાત કરતા. તેઓ કહેતા, “આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કેવું સરસ છે — આ પુસ્તક, ‘Bibliography of John Donne, એ જહોન ડનની વસ્તુઓ લંડનમાં ક્યાં ક્યાં છે તેની બિબ્લિયોગ્રાફી છે. તે માટે કેટલું મોટું દળદાર પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે ! તે ક્યાં ક્યાં ગયો હતો, વગેરે વગેરે બાબતોનો પણ તેમાં સમાવેશ છે.”

ફેન્ય નાટ્યકાર આલ્ફ્રેડ ઝારીનાં પુસ્તકો નીકળ્યાં, તો તેમણે અમને લેખક વિશે વાત કરી, “આ લેખક પોતાનું સરનામું ‘2 & 1/2 ફ્લોર’ આપતો ! તે જે મકાનમાં રહેતો હતો, તેના ‘mezzanine floor’ પર રહેતો હતો — ગુજરાતીમાં તેને મકાનનું ‘કાતરિયું’ કહેવાય ! ખેતરમાં હોય છે, તેને ઝાકળિયું કહેવાય... ત્યારે આ કાતરિયું ! ઉમાશંકરની ‘ઝાકળિયું’ વાર્તા છે...” કાતરિયું શબ્દ અમારી પેઢીએ સાંભળ્યો જ ન હોય. આમ આલ્ફ્રેડ ઝારી પરથી ઉમાશંકરની વાતે વળગતા.

બીજા ફેન્ય કવિ-લેખક ‘આપોલિનેર ગિલોમ’નું પુસ્તક નીકળ્યું એટલે લેખક વિશે કેટલીક રસપ્રદ વાતો કરી, “આપોલિનેર મૂલ ઇટાલિયન હતો પણ પછી પેરિસમાં જઈને રહ્યો. ધૂની એવો કે સાંજ સુધી જ્યાં જવાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા જ કરતો. મન થાય ત્યાં સુધી રખડતો અને પછી પાછો આવતો. જુઓ, પેરિસમાં જ આવું થાય ! એક વાર તેના રૂમ-પાર્ટનરે કહ્યું કે પાર્ટીમાં જવાનું છે તેથી તૈયાર થઈ જા. તો તેણે કહ્યું કે હું પાર્ટીમાં કેવી રીતે જઈ — મારી પાસે પહેરવા માટે ટાઈ જ નથી. તેનો રૂમ-પાર્ટનર એક પ્રખ્યાત ચિત્રકાર હતો, તેણે કહ્યું, જા, ખમીસ પહેરીને આવ. પછી તેના આ ચિત્રકાર મિત્રએ તેના ખમીસ પર આબેહૂબ ટાઈ ચીતરી આપી અને લેખક પાર્ટીમાં જઈ આવ્યા ! તેનું નામ ‘ગિલોમ’નો સ્પેલિંગ Guillaume લખાય — ઉચ્ચાર અલગ ! આ ફેન્ય ભાષા બોલો, એટલે અંગ્રેજીના ઉચ્ચારો બદલાઈ જાય ! અંગ્રેજીમાં ‘આઈ એન્ટર’ કહો અને ફેન્યમાં ‘ઝાન્ટ્ર’ કહો ! આમ સમજાવી, હસી પડતા.

‘રેર બુક્સ’ :

તેઓ એક પુસ્તકને સંભારતા હતા; પુસ્તક, ‘કલાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત’, હજી ગોઠવવામાં આવ્યું ન હતું. ભગતસાહેબે જણાવ્યું કે ગોવર્ધનરામે મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં લેક્ચર આપ્યું હતું. એમાંથી તે પુસ્તક થયું હતું, હવે તે ‘રેર’ છે. જ્યાં સુધી અમારી ગોઠવણીમાં એ પુસ્તક ન આવ્યું, ત્યાં સુધી તેમને અજંપો થતો અને તેમણે ભાઈ ગંગારામભાઈને યાદ કરાવ્યા કર્યું. પછી જ્યારે તે મળ્યું, ત્યારે જ તેમને નિરાંત થઈ ! “વાહ ! નીકળ્યું ગંગારામ...”

‘કલાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત’ની જેમ, એક પછી એક ‘રેર’ પુસ્તક નીકળે, અને તેઓ નિર્દોષ બાળકની જેમ આનંદિત થઈ જાય. તેઓ જણાવતા કે આ બધી ‘રેર બુક્સ’ હવે ફરી નહીં મળે. તેમની ઈચ્છા હતી કે ‘રેર બુક્સ’ની એક અલગ લાઈબ્રેરી થવી જોઈએ. અમે જોયું તો આવા રસપ્રદ પુસ્તકો ‘રેર બુક્સ’ની કિંમત માત્ર એક રૂપિયો હતી !

તેઓ એક એક પુસ્તક ઉથલાવીને તેને ઓળખતા, અને કહેતા, “જુઓ, આ નાગર કવિ, દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાનો, ‘સુમનગુચ્છ’ એ કાવ્યસંગ્રહ છે. ...આ કોનું પુસ્તક છે – ભોળાભાઈનું છે? હા, અને આ રાજેન્દ્ર શાહસંકલિત કવિતા. આ દર્શક...”

જાણે બધા સર્જકો એક પછી એક હાજર થતા હતા અને તેઓ તેમને આવકાર દેતા હતા. તેઓ કહેતા કે “આટલાં બધાં ‘રેર’ પુસ્તકો છે, તે તો મને ખબર જ નથી. જુઓ, આ ‘સંગીતલહરી’ પુસ્તક – આમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ગીતો પણ છે. હવે આ પુસ્તક નહીં મળે. તે પછીનું આ, નરસિંહરાવનું ‘હૃદયવીણા’... મણિલાલ નભુભાઈનું ‘જવનિકા’... આ ‘પૂર્વાલાપ’ની પહેલી આવૃત્તિ (૧૯૨૬), મોહનભાઈએ મને પુસ્તક આપેલું. કાન્ત ગુજરી ગયા, ત્યાર પછી પ્રગટ થયેલું. આ પુસ્તકો નહીં મળે.”

“આ પુસ્તક, બંડોપાધ્યાયનું છે, બહુ અગત્યનું કાવ્ય છે. મારી પાસે આવી ચાર-પાંચ નકલ છે. હું એન. એમ. ત્રિપાઠી (પ્રકાશક) પાસે ગયો હતો અને તેમની પાસે જેટલી નકલ હતી, તે બધી ખરીદી લીધેલી !”

“આ પુસ્તક, ‘હુન્નરખાનની ચઢાઈ’ની પણ મેં ગુજરાત વિદ્યાસભામાંથી બધી નકલો લઈ લીધી હતી. આ પુસ્તકમાં દલપતરામનું જાહેર ભાષણ છે. આ ભાષણ સાંભળવા નર્મદ બેઠેલા હતા, તેમ જ અંગ્રેજ કાર્ટિસસાહેબ પણ બેઠેલા હતા. દલપતરામે એમ કહ્યું હતું કે જો તમારે આર્થિક ઉદ્ધાર કરવો હોય, તો મશીનરી લાવીને કારખાનાં કરવાં પડશે. હુન્નર – ખાનની ચઢાઈ. હુન્નર એટલે ઈન્ડસ્ટ્રી. મેં આના પર લાંબો લેખ લખ્યો હતો.” ભગતસાહેબ જણાવે, “૧૯૧૮માં ન્હાનાલાલે સૌરાષ્ટ્રમાં વઢવાણમાં એક ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યું હતું અને એમણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને વ્યાખ્યાન કરવા બોલાવેલા. ન્હાનાલાલ નાસ્તો લઈને સ્ટેશનથી તેમની જોડે ગયા હતા અને ભાષણ કરાવ્યું હતું અને પછી પાછા મૂકી ગયા હતા. ટાગોર પરિષદમાં ૧૯૨૦માં આવ્યા હતા પણ આ તો ૧૯૧૮ની વાત છે અને એ સાલ માટે controversy છે. જોકે આ ક્યાંય નોંધાયું નથી પણ મેં એક જગ્યાએ લેખમાં વાંચેલું છે. Bibliographyમાં, ન્હાનાલાલ અધ્યયનગ્રંથ, ન્હાનાલાલ શતાબ્દીવંદના કે ક્યાંક છે – પણ હમણાં રહેવા દો, હું ક્યારેક નવરો પડીશ ત્યારે ખોળીશું.”

“આ પુસ્તક, ‘હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’, ભાઈ નંદન(મહેતા)ના દાદા નર્મદાશંકર રેવાશંકર મહેતાએ લખેલું છે. હું તો કહીશ કે This is the best history of Indian philosophy, even better than Radhakrishnan's. પરંતુ તેનું અંગ્રેજી થયું નથી એટલે કોઈએ જાણ્યું નથી. કોઈ બંગાળીએ કે દક્ષિણના કોઈએ આટલું સરસ પુસ્તક કર્યું નથી.”

“ન્હાનાલાલનું આ પુસ્તક, ‘ઈન્દુકુમાર’ નાટક રૂપે છે, તેમાં જે કહેવાયું છે, એ વધારે હતું અને બધું કહેવાઈ ગયું છે. જુઓ, આ પુસ્તકના માર્જિનમાં બધે ઉમાશંકરની નોંધ છે. હું ઉમાશંકર પાસેથી પુસ્તક લઈ આવેલો, પછી તેઓ ગુજરી ગયા અને પુસ્તક મારી પાસે રહી ગયું.’ કેટલાંક પુસ્તકોમાં બળવંતરાય ઠાકોરના કેટલાક અંગત પત્રો દબાયેલા હતા. તે મળ્યાં. ભગતસાહેબે કહ્યું, ‘જો આ પત્રો પહેલાં મળ્યા હોત, તો અમે ‘શ્રેષ્ઠ બળવંતરાય’માં છાપ્યાં હોત. પણ હવે તેમના કુટુંબીજનોને મોકલી આપીએ.’”

બળવંતરાયની વાત નીકળી, એટલે તેમનાં સંસ્મરણો ખૂલ્યાં. તેમણે તેમનાં પુસ્તકોમાં નોંધ્યા પણ છે પણ એવું લાગતું કે એ વાતો વાગોળવી તેમને બહુ ગમતી.

ભગતસાહેબ પાસે બલ્લુકાકા (બ. ક. ઠાકોર) વિશે વાત નીકળી, તેઓ કહેતા, “બેલવેલકર વિદ્યાર્થી હતા અને બલ્લુકાકા પ્રોફેસર હતા. જ્યારે બેલવેલકરે તેના નિબંધોનો સંગ્રહ કર્યો, ત્યારે તેણે પોતાનું પુસ્તક બળવંતરાયને ભેટ આપેલું. પણ, બળવંતરાયે તે વાંચ્યું નહીં, અને તેને છાજલી પર ચડાવ્યું ! આ ઘટના ૧૯૦૪માં થયેલી. એક દિવસ હું ૧૯૫૧માં, તેમને મળવા ગયો. એમણે છાજલી પરથી એ પુસ્તક નીચે ઉતાર્યું હતું અને સવારથી વાંચવા માંડેલું. સાંજે જેવો તેમને મળવા ગયો, એટલે તેમણે મોટા સાદે કહ્યું, ‘Silly Fool!’ મને થયું, ગઈ કાલે મેં એવું તો શું કર્યું હતું કે આજે મને ‘Silly Fool’ કહ્યું. મને લાગ્યું કે કંઈ હેરાન થયા લાગે છે, પણ હવે જે હશે તે કહેશે. ત્યારે તેમણે મને આ પુસ્તક બતાવ્યું, ‘Belvalkar was my student. જ્યારે તે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં હતો, ત્યારે તેણે મને આ પુસ્તક ભેટ આપેલું. આજે સવારથી તે વાંચી રહ્યો છું. Now I have realised what I have missed. મારો કેટલો બધો વિકાસ અટકી ગયો. I am like a silly fool.’ આમ તેમણે પોતાને જ Silly Fool કહેલું.” પછી સાહેબે કટાક્ષમાં કહ્યું, “શું હવેના વિદ્વાનો પોતાને આવું કહે ? અને ભૂલ સ્વીકારે ? અને તે પણ ગુજરાતમાં ?” તેમણે અમને વિચાર કરતા કરી દીધા...

ભગતસાહેબના પુસ્તકપ્રેમ વિશે તેમજ અન્ય પણ ઘણાં સંભારણાં છે... દર વખતે વાગોળીએ, ત્યારે એમાંથી નવું જ જાણવા-શીખવા મળે. તેઓ કહેતા, “હજી તો એકાણું જ થયાં છે, હજી બીજાં નવ વર્ષ છે.” અને અમે પણ માની લેતા કે હજી તો તેઓ આપણી સાથે ઘણાં વર્ષો છે. તેમને અમારાં ખૂબ વંદન અને ખરું કહીએ તો તેઓ આપણી સાથે કાયમ છે જ – તેમનાં પુસ્તકોમાં, તેમના શબ્દોમાં અને આપણાં હૈયાંમાં...”

પુસ્તકો માટે તેમનાં કેટલાંક સૂચનો :

(વર્લ્ડ લિટરેચર)

Pride and Prejudice, Great expectations, Wuthering Height, Brothers Karamazov, Dolls House by Epton, King Lear, Mahabharata, Gora, Das Capital, Surviving the Future, Death of a salesman by Arthur Miller, Streetcar Named Desire, Tennessee Williamms, Gutenberg Galaxy, Understanding Media, Medium is the message – by Marshall McLuhan.

(બાળસાહિત્ય - ગુજરાતી) :

ગિજુભાઈની વાર્તાઓ, ત્રિભુવન વ્યાસનાં પુસ્તકો, બકોર પટેલ (હરિપ્રસાદ વ્યાસ), વેણીનાં ફૂલ, કિલ્લોલ (ઝવેરચંદ મેઘાણી), મોગરાની માળ (દિશજી પરમાર), રંગ રંગ વાદળિયાં, ગલગોટા (સુન્દરમ્), સહજ પાઠ (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર), વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, ચાલણગાડી (જુગતરામભાઈ), મહાદેવભાઈની ડાયરી (મહાદેવભાઈ દેસાઈ) વગેરે.

